

De ringbaard van de professor

*Reflectie op de rede
samengesteld door
drs. E.J. Oomes MCDM*

De ringbaard van de professor

De oratie van Ira Helsloot op 10 oktober 2007 was nog niet helemaal afgesloten na het uitspreken van het symbolische: "Ik heb gezegd". Aansluitend werd een 'diner pensant' georganiseerd, waarbij vier genodigden beurtelings een kort commentaar gaven op de oratie. De enige spelregel was dat de professor zich van een reactie op het commentaar zou onthouden. Hij had immers al gezegd.

Zoals verwacht leverde de oratie van Helsloot genoeg stof tot discussie op, getuige de gesprekken tussen de gangen door. Het vraagstuk van de symboliek bleek daarbij nogal breed interpreteerbaar. Zo kan men symboliek zien als een metafoor voor leeg gedrag, of onbetekenend beleid. Er gingen ook stemmen op die symboliek juist zagen als zingevend, als verbindend voor de samenleving. En er waren geluiden te horen over de beperkte veranderingscapaciteit van de mens; weliswaar werd de stelling van Helsloot onderschreven dat rationaliteit de basis zou moeten zijn van risicobeheersing en fysieke veiligheid, maar daarbij moet dan wel het menselijk onvermogen tot snelle verandering in ogen-schouw worden genomen. Waarbij ook nog werd aangetekend dat dé mens, dé burger niet bestaat. Over welke rationaliteit gaat het in dat geval dan nog?

Dit brede palet aan reacties is logisch gezien de verscheidenheid aan achtergrond van de vier sprekers. Caroline van de Wiel, de commandant van Brandweer Amsterdam-Amstelland, hield een betoog dat recht deed aan haar functie als manager van een organisatie die zijn taak ook onder moeilijke operationele omstandigheden moet waarmaken. Zij benadrukte daarbij de leiderschapsrol van de officieren, als symbool van organisatiecultuur.

Henk Geveke, directeur Crisisbeheersing van Binnenlandse Zaken benaderde de symboliek vanuit een meer politieke hoek. Hij zegt dat symboliek een belangrijke functie heeft om in crisissituaties de boel bij elkaar te houden. Als de fysieke omgeving is vernietigd door een ramp, zoals na de vuurwerkramp in Enschede, vormen symbolen een manier om de representatie van de werkelijkheid in stand te houden en de continuïteit van de samenleving te garanderen. De manier waarop burgemeester Mans zijn rol vervulde na de explosie is daar een mooie illustratie van.

Peter van Lochem, Rector van de Academie voor Wetgeving en voormalig directeur van het Nibra, ging niet zozeer in op symboliek als wel op de taak van de overheid in relatie tot het burgerschap. Waarbij hij overigens het belang van beide invalshoeken relativerde door te stellen dat het primaat van beleid noch bij het volk noch bij de bestuurlijke elite hoort te liggen. En Ed Oomes, Lector Brandweerkunde bij het NIFV, hield "een pleidooi voor ook barmhartigheid", waarin hij aandacht vroeg voor onbewuste gedragspatronen die verandering enerzijds lijken te belemmeren maar anderzijds ook behoeden voor grote misstappen onder de noemer van de maakbare samenleving. Hij vergeleek daarbij het concept van de eenhoofdige leiding met de totem en taboe van Freud: weliswaar is de vader-baas, de alfa

male, niet altijd het meest optimale systeem, maar je weet nooit wat je er voor terug krijgt onder verwijzing naar het Oedipus complex.

De vraag dringt zich op of de oratie met de vier commentaren op de één of andere manier nog onder één noemer valt te scharen. Ik meen van wel en in deze reflectie op de oratie en het diner pensant wordt die poging gewaagd met behulp van de Cultural Theory van Mary Douglas.

Caroline van de Wiel: "Een integere overheid heeft de plicht de grenzen van de garantie die zij aan veiligheid geeft duidelijk te maken".

Cultural Theory bestudeert de wijze waarop mensen zich organiseren met behulp van symbolen, mythes, waarden en verhalen. Hoe onderscheiden groepen zich van elkaar, hoe kun je tot een groep toetreden, aan welke rites moet je voldoen? Het gaat daarbij niet alleen om achterlijke stammen of wilden in de jungle. Ook in de moderne culturen is er genoeg antropologisch onderzoek te doen. Wat is het symbool van merkkleding, wat is de betekenis van een grote auto? Waarom draagt de professor een ringbaard?

In de culturele antropologie, de discipline die zich bezig houdt met de bestudering van dergelijke vraagstukken, zijn diverse stromingen te ontdekken die op verschillende wijzen cultuur beschrijven en proberen te verklaren waarom bepaald gedrag in en tussen groepen vertoond wordt. Zo kan men het verbod op het eten van bijvoorbeeld varkensvlees in sommige religies verklaren vanuit voedselveiligheid. De fysieke leefomstandigheden waarin zo'n cultuur zich ontwikkelt veroorzaakte het gemakkelijk bederven van varkensvlees, met ziekte tot gevolg. Om dat te voorkomen wordt het varken tot onrein bestempeld in een cultus die in de loop van de tijd uiteindelijk los komt te staan van waar het in eerste instantie om ging: voedselveiligheid. In "Purity and Danger" kiest Mary Douglas een andere benadering¹. Zij verklaart het taboe op varkensvlees niet vanuit voedselveiligheid, maar vanuit groepsidentiteit. Het is een manier om je als groep, als cultuur te onderscheiden van andere groepen. Het omgaan met risico's en gevaar verwordt daarmee tot symboliek, bedoeld om de eigen identiteit te beschrijven en te bevestigen door middel van voorgeschreven rites en waarden.

Mary Douglas is een representant van het symbolisch interactionisme. Het symbolisch interactionisme ziet cultuur als de unieke menselijke eigenschap om ervaringen te classificeren, deze classificering te coderen met symbolen, en vervolgens deze symbolen over te dragen aan anderen. Normaal gesproken vindt deze overdracht plaats van oudere generaties op de jongere generatie waarmee de levensstijl wordt gereproduceerd: de groep blijft in stand en onderscheidt zich daarmee van andere groepen. Het overdragen en het in stand houden van de cultuur wordt zo bijna een doel op zich. Richard Dawkins vergelijkt het

doorgeven en het overleven van culturele symbolen in zijn boek "The Selfish Gene" met de manier waarop genen zichzelf via het leven van mensen, dieren en planten in stand houden². Hij draait oorzaak en gevolg eigenlijk om: genen bestaan niet om de mens in stand te houden, genen houden zich in stand via de mens. Op vergelijkbare wijze houden culturele symbolen zich in stand, die hij de naam "meme" meegaf. Een meme is dus een cultureel gen.

Henk Geveke: "De samenleving heeft behoefte aan het symbool hiërarchie, zeker in crisissituaties".

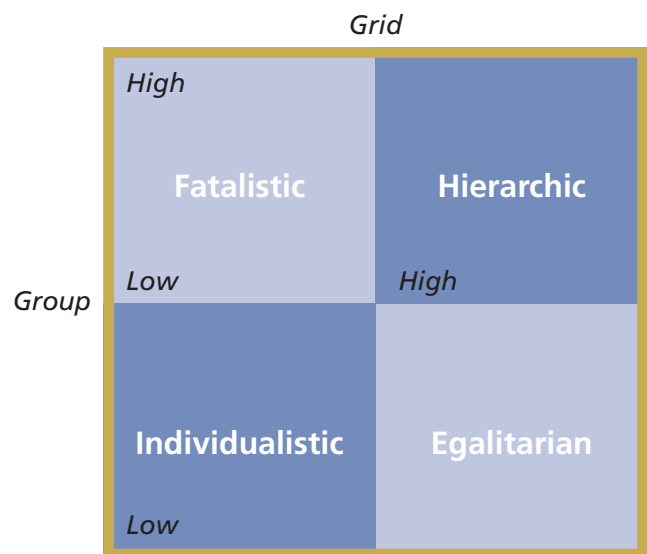
Terug naar Mary Douglas. Zij zocht naar een manier om naast het beschrijven van cultuur door middel van symbolen, deze culturen ook te kunnen vergelijken. Het liefst wilde ze een systeem bedenken dat ook nog gedrag zou kunnen voorspellen indien de mensen in een cultuur zouden worden blootgesteld aan bepaalde situaties, zoals risico en gevaar. Ze ontwikkelde daartoe de Cultural Theory, die gebaseerd is op de group-grid typologie en een verbinding legt tussen de psychologie en de antropologie. Het gaat immers om een verklaringsmodel van het gedrag van individuen op basis van de variabelen group en grid. Group beschrijft Douglas als volgt:

"The Group itself is defined in terms of the claims it makes over its constituents members, the boundary it draws around them, the rights it confers on them to use its name and other protections, and the levies and constraints it applies. Group is one obvious environmental setting, but we seem unable to conceive of the individual's environment if it is not a group of some kind"³.

Group beschrijft dus in hoeverre een individu onderdeel uitmaakt van een groep en in hoeverre de handelingen van dat individu door de groep bepaald worden. Het is in dit kader wel goed om te beseffen dat men in de moderne maatschappij deel kan uitmaken van diverse groepen, en dat identiteit niet eenduidig aan een monocultuur gekoppeld kan (of hoeft) te worden. Grid wordt door Douglas gezien als de set van regels waaraan individuen zich ondergeschikt voelen of gemaakt worden:

"The term grid suggests the cross-hatch of rules to which individuals are subject in course of their interaction. As a dimension, it shows a progressive change in the mode of control. At the strong end, there are visible rules about space and time related to social roles; at the other end, near zero, the formal classifications fade, and finally vanish. At the strong end of grid, individuals do not, as such freely transact with one another. An explicit set of institutionalized classifications keep them apart and regulate their interactions, restricting their options"⁴.

Grid beschrijft dus in wezen de handelingsvrijheid die een individu heeft, ervaart of geaccepteerd krijgt binnen het systeem. Zo is rechtspraak een systeem met een sterke grid: er zijn formele regels beschreven die iedereen moet volgen, ongeacht wie je bent. In een losse grid krijgen individuen de mogelijkheid om zelf hun sociale interactie vorm te geven. Sterker nog, het wordt eigenlijk van ze verwacht, hetgeen overigens ook opgevat kan worden als een sterke informele verwachting die je zou kunnen definiëren als een sterke grid. Ik wil maar zeggen dat het model niet waterdicht is, en dat blijkt ook in de volgende stap waarin group en grid in een twee assensysteem worden gezet en er vier typologieën ontstaan. De assen group en grid moeten in zo'n model eigenlijk onafhankelijke variabelen zijn om iets te kunnen verklaren, maar vooruit, het is natuurlijk ook gewoon een leuk model en om met Peter van Lochem te spreken is blijmoedigheid een belangrijk onderdeel van de maatschappelijke continuïteit. Laat ons niet bij de pakken neerzitten, zo geeft hij ons mee. De vier typologieën zijn beschreven in onderstaande tabel:

Individualisten scoren laag op grid en group. Ze stellen zich zelfstandig op, zien risico als een kans en geloven dat de natuur voldoende kracht heeft om zichzelf te herstellen en te compenseren. Ze zien regels als een bedreiging voor ontplooiing. In haar reflectie op de oratie van Helsloot komt Caroline van de Wiel het dichtst in de buurt van de individualist. Ze stelt dat de grootste brandweer van Nederland het aan haar stand verplicht is om het vak vooruit te helpen. Amsterdam heeft daarom de leerstoel 'Fysieke veiligheid en crisisbeheersing' in het leven geroepen en heeft Ricardo Weewer aangewezen als degene die de innovatieve kracht van het korps verder moet ontwikkelen. Van de Wiel beschrijft het tandem Weewer en Helsloot als haar linker en rechter hersenhelft. Vanuit haar doelstelling om leidend te zijn in brandweer Nederland worden zij gezien als degenen die dat inhoudelijk moeten realiseren. De linker en rechter hersenhelft worden geacht om daar zelf uit te komen. Van de Wiel zelf stort zich op leiderschap als belangrijke peiler. Ze vindt dat officieren duidelijk zichtbaar moeten zijn, verantwoordelijkheid moeten nemen en richting geven. Kansen pakken dus, en dat is precies wat de individualist voorstaat.

Peter van Lochem: "Dé burger bestaat niet en daarmee kan er geen ongeclassificeerd vertrouwen in de rationaliteit van dé burger zijn".

In mijn eigen bijdrage, het pleidooi voor ook barmhartigheid benader ik ook de individualist die immers oog heeft voor de economische kant van veiligheid. Niet voor niets haal ik het onderzoek van Wolf aan over veiligheid en welvaart⁵: "En het is ronduit stoer om te roepen dat de veiligheid beter voorspeld wordt door de winstmarges van een bedrijf dan door het absolute bedrag dat vanwege regelgeving aan veiligheid wordt besteed. Want dat des te meer winst ook des te veiliger is, is vloeken in de veiligheidspolitiek correcte kerk". Maar er zitten ook egalitaire kanten aan mijn pleidooi. Ik vind dat rekening moet worden gehouden met de verschillende mogelijkheden die mensen hebben om hun kansen waar te maken. Er moeten regels zijn om de minst weerbaren te beschermen en een betere verdeling van welvaart is in mijn ogen één van de beste manieren om de veiligheid in de volle breedte te verbeteren.

Het commentaar van Henk Geveke schuift, overigens niet onverwacht gezien zijn functie, meer richting de hiërarchische typologie. De hiërarchist ziet dat de natuur zichzelf in stand kan houden, maar wel binnen strikte grenzen. Als dergelijke regels worden overschreden, kan dat dramatische gevolgen hebben. Ze vinden dat er een natuurlijke orde in de maatschappij is, in ieder geval hoort te zijn, en hebben groot vertrouwen in expert knowledge. Ze accepteren risico's zolang de besluitvorming daarover wordt ondersteund door het bestuur en de wetenschap. In zijn commentaar verwierpt Geveke de notie dat alle beleid slechts lege symboliek is. Hij geeft aan dat in tijden van crisis juist bestuurders door middel van symboliek de orde kunnen helpen herstellen. Symboliek is dus helemaal niet erg, het helpt bij het voortbestaan van de groep ten tijde van risico en gevaar. Geveke verwijst verder naar zijn leermeester Hoogerwerff, die de rationale kant van beleid benadrukt, en naar Rosenthal, die beleid ziet als resultante van een machtspeel. Hij constateert dat beleid altijd trekjes heeft van beide kanten en impliceert daarmee een systeem dat zijn eigen natuurlijke orde ontwerpt en in stand houdt. Hij sluit af met de oproep naar de empirie, de wetenschap dus. "Alles wat de wereld veiliger maakt is mooi genomen, en daar kunnen wij in Den Haag ook profijt van hebben". Overigens bevindt Geveke zich in goed gezelschap: Mary Douglas beschouwt zichzelf ook als hiërarchist.

Inmiddels komen drie van de vier typologieën overeen met bijdragen tijdens het diner pensant. Het zou toch niet zo zijn dat de vierde bijdrage van die avond toevalligerwijze of expres, dat is de vraag, overeenkomt met de fatalist? De fatalist, die zich niet verbonden voelt met de groep maar wel de regeldruk van de groep ervaart? De fatalist, die voelt dat hij geen invloed heeft op de loop der dingen en risico's gelaten over zich heen laat komen? De fatalist, die niemand vertrouwt en al helemaal de wetenschap niet? Nee, het commentaar van Peter van Lochem

kan niet fatalistisch genoemd worden. De onnavolgbaarheid van zijn betoog sluit in de kern aan bij alle visies maar bekritiseert ze ook gelijk. Zo gaat hij in op de kracht van zelfredzaamheid van burgers als kader, maar constateert dat diezelfde burger tegelijkertijd nogal laks omgaat met zijn eigen veiligheid. Hij illustreert dat met het voorbeeld van brandmelders in particuliere bewoning. Nadat de voorlichtingscampagnes niet hebben geleid tot meer brandmelders in woningen, zijn ze gratis ter beschikking gesteld hetgeen ook nauwelijks effect had. En nu worden ze zowel gratis aangeboden, als gratis opgehangen in de brandpreventieweek. Hoeveel zelfredzaamheid straalt daarvan af, zo vraagt Van Lochem zich af. Verder bracht hij ons het welhaast vergeten werkwoord prullemanderen⁶ in herinnering: hoeveel evaluaties, rapporten worden niet geschreven die zonder opvolging in het ronde archief verdwijnen, of verticaal worden geclassificeerd zoals de Belgen het noemen. De onnavolgbaarheid van Van Lochem lijkt daarmee niet in dit model te vangen te zijn. 'Lijkt' niet te vangen, want voor dergelijke gevallen voorziet de Cultural Theory in een vijfde categorie, de Hermit. De Hermit is bekend met de groep, maar zit er niet in. Hij ervaart daardoor geen druk vanuit de groep, en heeft ook geen last van de regels die voor anderen wel gelden. Dat past mooi op het profiel van Van Lochem: na jaren deel te zijn geweest van de brandweergemeenschap als directeur van de Brandweer-academie, staat hij nu buiten deze gemeenschap als directeur van de academie voor wetgeving.

Ed Oomes: "Rationaliteit is niet in alle gevallen het beste middel om onbewust gedrag te beïnvloeden".

Komen we tot slot bij de orator zelf. Is er een typologie van toepassing op de professor, wat is het symbool van zijn ringbaard? Helsloot zou de eerste zijn om op te merken dat de Cultural Theory niet sterk empirisch onderbouwd is. Ondanks dat, is het boek dat Douglas schreef met Wildavsky van grote invloed geweest in het denken over risico-perceptie⁷. Tot nu toe is Wildavsky echter de enige geweest die een sterk empirisch verband heeft kunnen aantonen tussen persoonlijkheid en de vier typologieën. In andere studies is het empirisch bewijs veel minder, zo niet afwezig. Een zekere Dake heeft in 1991 de vragenlijsten die Wildavsky oorspronkelijk heeft gebruikt, aangepast aan de Noorse samenleving, aan hoe daar over risico en gevaar werd gedacht⁸. Want risico en gevaar zijn immers context gebonden. Waar in de jungle een giftige ringslang wel degelijk als een risico wordt gepercipieerd, ligt men daar in Noorwegen niet wakker van. Transportveiligheid, daarentegen, is in Noorwegen een objectief groter probleem dan in de jungle en wordt derhalve in Noorwegen mogelijk wel als risico gezien. Na analyse van de onderzoeksgegevens was Dake in staat om de vier typologieën zo aan te passen dat ze een betere voorspellen-de waarde hadden dan de originele lijsten. Wat in dit verband interessant is, is dat Dake een nieuwe categorie ontdekte die hij 'New measurement' noemde. Ter illustratie enkele risico-opvattingen van de 'New Measurement':

- I have many ideas about measures that could prevent accidents in transport
- I like to discuss measures that can prevent accidents in transport
- The mass media have a short term focus when they write about accidents and disaster within transport.
- Accidents in transport can only be avoided if human behaviour is changed radically
- Laws and regulations about safety are only a disclaimer of liability from the government

Het is duidelijk, de opvattingen van Helsloot passen naadloos in het New measurement. De ringbaard van de professor is het symbool voor het nieuwe meten. En daar, bij het nieuwe meten, komen alle bijdragen van het diner pensant bij elkaar: Er is een unanieme behoefte aan empirisch onderzoek op het gebied van Fysieke Veiligheid en Crisisbeheersing. De gedachte dat meer, wetenschappelijk onderbouwde, kennis kan bijdragen aan een veilige maatschappij wordt breed gedragen. Het is daarbij van groot belang dat die kennis niet automatisch wordt verward met beleid. Het is echter tot nu toe niet altijd duidelijk of het beleid werkt, en zo er al vermoedens bestaan dat het zinvol beleid is geweest, welk (onderdeel van) beleid dan aan succesvolle veiligheid ten grondslag heeft gelegen. Dat is naar mijn mening ook het symbolische karakter van beleid dat Ira Helsloot beschrijft in zijn oratie: zolang we niet empirisch kunnen vaststellen of en zo ja, welk beleid de veiligheid bevordert is elk beleid op dat gebied symbolisch.

- 1 Mary Douglas, Purity and danger, Routledge 1966
- 2 Richard Dawkins, The selfish gene, Oxford University Press, 1976
- 3 Mary Douglas, Cultural Bias, Occasional paper no 35, 1978, pagina 8
- 4 Mary Douglas, Cultural Bias, Occasional paper no 35, 1978, pagina 8
- 5 Ed Oomes, Pleidooi voor ook barmhartigheid, reflectie bij de rede van Ira Helsloot, Sitrap november 2007
- 6 Prullemander is vooral bekend geworden door VVD senator Geertsema, toen hij rond 1980 duidelijk maakte niets te zien in de toekomstscenario's van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Zijn stelling was dat liberalen niets moeten hebben van dergelijke toekomstverkenningen omdat het hen doet denken aan de vijfjarenplannen in het Rusland van die dagen.
- 7 Mary Douglas & Aaron Wildavsky, Risk and culture, Berkeley 1982
- 8 Sigve Olteidal, Explaining risk perception, Trondheim 2004